Vladimír Křivánek
K problematice poetiky a poetičnosti básnických deníků

V současnosti se deník a jemu blízké paměti stávají velmi vydávanou a čtenáři stále oblíbenou četbou, dostávají se na výsluní zájmu laiků i odborné veřejnosti, dožadují se vpuštění do oblasti tzv. krásné literatury a zápasí vcelku úspěšně s tradičními žánry o to být nedílnou součástí beletristiky. Pokusme se v této úvaze osvětlit situaci specifického typu deníku, tzv. básnického deníku, a to jednak v rámci deníkové literatury obecně, jednak ve vztahu tohoto druhu deníku k poezii. V současném myšlení o literatuře se projevuje nutnost redefinice deníků a memoárů jako žánrových oblastí posouvajících se do centra pozornosti a reprezentujících velmi plasticky proměny literárního klimatu, žánrového systému a postojů recipientů i tvůrců k literatuře samé, kterých jsme svědky v době konce tohoto milenia.[1]

Sama klíčová otázka, zda deník je svébytný žánr, vymezitelný jednoznačně jistými obecnými a přitom pouze jemu příznačnými rysy, nebo zda v případě deníkové literární produkce jde jen o uplatnění určitého konstrukčního principu, jenž však bývá

[1] Nutnost redefinice statutu deníkové literatury požaduje ve své studii P. Běleš: *Autenticita a fikce v literatuře postmodernistické doby*, Host 3/1998, s. 14-23. Běleš se pokouší o paralelu mezi literaturou a technickými možnostmi fotografie a jeho úvaha je vedena snahou vpojit deníkovou a memoárovou literaturu, jejíž nadprodukce jsme svědky, do širšího rámce všeobecně kulturních a obecně estetických souvislostí. V rámci obecnějšího diskursu o autenticitě přinesl též časopis PROSTOR, VI, č. 24/1993 aktuální pohledy na deníkovou literaturu s obdobným záměrem nově ozřejmit a definovat žánrové principy deníkové a memoárové literatury.

rozvíjen i v jiných žánrech, zatím není v odborné literatuře zcela jasně vyřešena.[2] Obvykle bývá deník spojován s různými druhy pamětí a řazen do tzv. memoárové literatury, která bývá pokládána za součást literatury dokumentární, vsazována tedy do oblasti literatury faktu či non-fiction literatury.[3] Ale právě básnický deník svým charakterem míří jednoznačně do oblasti krásné literatury, dokonce se v této oblasti natolik prosazuje, že splývá s poezií, někdy ji i supluje či nahrazuje a její konvenční básnické formové podoby vytlačuje. Básnický deník se tak stává přesvědčivým argumentem pro to, že jisté typy tzv. memoárové literatury a některá charakteristická díla deníková a memoárová díky jejich estetickému působení, ať už záměrně budovanému, či nezáměrně působícímu na recipienta, jsou neoddiskutovatelnou součástí krásné literatury a dokonce aspirují na to být reprezentantivními díly dobového vkusu a proměn dobové estetické normy.

Než obrátíme pozornost k problematice básnického deníku, je užitečné si připomenout situaci, která vymezuje ve dvacátém století vztah mezi básnickou tvorbou, poezií a jinými, zdánlivě neuměleckými složkami literatury – memoáry, korespondencí, deníky a dalšími písemnými dokumenty různé provenience a funkce, ale i celým nevypočitatelným územím mimoliterární skutečnosti. Postupem času se totiž stávalo stále zřejmější, že nelze poezii uzavřít pouze do amfory básně. Mexický básník **Octavio Paz** tuto představu přesahu poezie mimo prostor básně vyjádřil třeba takto: „*Nesměšujeme libovolně poezii a báseň, ptáme-li se básně na podstatu poezie?/.../ Existují rýmovací stroje, ale neexistují stroje na básnění. Naproti tomu existuje poezie bez básní; krajiny, osoby a skutky bývají básnické: jsou poezií, a nejsou básněmi. Když se zkrátka poezie objevuje jako zhuštění náhody nebo je krystalizací sil a okolností cizích tvůrčí vůli básníka, máme co činit s poetičnem.*"[4] Paz se dotkl problema-

---

[2] Přehled starší literatury týkající se problematiky deníku přináší H. Bočková ve studii *K problematice deníku jako literárního žánru*, Sborník prací filosofické fakulty brněnské university. D 36-37, 1989-1999, s 37-45, která se opírá o práce Válkovy a Hrabákovy. Nesamostatnost deníku jako žánru a jeho definici spíše jako specifického konstruktivního principu hájí slovenští autoři Z. Klátik, *Vývin slovenského cestopisu*, Bratislava 1968, s. 55, a A. Bagin, *Pokus o charakteristiku memoárovej literatúry*, Slovenská literatúra, 1977, č. 2, s. 170-179. Ohledně dalších názorů na specifičnost deníku odkazuji na sumarizující stať H. Bočkové.

[3] Reprezentantem těchto tradičních názorů je V. Válek, *K specifičnosti memoárové literatury*, Brno 1984, kde je vyložena podrobně deníková literatura jako podoba literatury memoárové v kontextu literatury dokumentaristické. Zde i další starší literatura oboru.

[4] Paz, O.: *Luk a lyra. Eseje*, Odeon, Praha 1992, s. 12

tiky, kterou rozpracovával Jan Mukařovský – záměrnosti a nezáměrnosti estetična, ale naznačil i to, že lze velmi obtížně vymezit hranice pro bytování skutečné poezie, že poezii lze úspěšně nacházet ve formách, prostředích a situacích, které do té doby byly pokládány za zcela nepoetické. **Roman Jakobson** ve své známé úvaze **Co je poezie?** tento posun v chápání poezie definoval zcela jasně: *„Hranice, která dělí básnické dílo od toho, co básnickým dílem není, je labilnější než hranice čínských státních útvarů. Novalisovi a Mallarméovi se zdála největším básnickým dílem abeceda. Ruští básníci se obdivovali poetičnosti vinného lístku (Vjazemskij), seznamu carských šatů (Gogol), jízdnímu řádu (Pasternak), dokonce účtu z prádelny (Kručenych). Kolik básníků prohlašuje dnes reportáž za umělečtější výkon, než je román a novela. Málokdo by se nyní dovedl nadchnout pro Pohorskou vesnici, kdežto intimní dopisy Boženy Němcové jsou nám geniálním básnickým dílem.“*[5] V situaci únavy z fabulované fiktivní prózy, kultivované, ale i konvenční, a z poezie, postupně vyprazdňující svůj invenční potenciál, se zdálo být řešením hledat inovační zdroje tvorby mimo jiné i v autentickém životním dokumentu – v dopise, deníku, v nezáměrně esteticky působící faktografičnosti. Máchův deník byl tehdy Jakobsonem označen za *„stejně básnické dílo jako Máj a Marinka, nemá ani přídechu utilitárního, je to čistý l'art pour l'art, je to básnictví pro básníka.“* **Jakobson** dokonce předpokládá, že *„kdyby Mácha žil dnes, možná, že by zrovna lyriku (Srnko, bílá srnko, uposlechni radu ap.) ponechal pro intimní domácí potřebu a uveřejnil by spíš deník.“*[6]

V průběhu dvacátého století jsme svědky toho, jak se nově vymezuje vztah mezi básní a deníkem, jak se mění hodnotová hierarchie básnických forem a původně dokumentaristický deník se postupně emancipuje a stává se žánrem povýtce básnickým. Jsme naopak také svědky toho, jak faktografičnost, věcnost a dokumentární doličnost proniká do básně, mění její obraznost, výraz, často přímo určuje její tvarové zvláštnosti a podmiňuje její recepci. Jestliže v případě Máchově existovala nepřekročitelná společenská i estetická bariéra mezi jeho lyrikou a deníkem, pak ve dvacátém století mnohé básnické texty svědčí o prorůstání sféry čistě privátní do sféry výsostně básnické, průniků privátního dokumentu a imaginativní stylizovanosti. Deníky **Demlovy**, **Ortenovy**, **Kolářovy**, **Hančovy**, **Kameníka-Maceškové** a řady dalších básníků jsou toho dokladem. V případě **Jiřího Ortena** objevíme celé básnické dílo autorovo jako

---

[5] Jakobson, R.: *Co je poezie?*, in R. J.: *Poetická funkce*, H+H, Praha 1995, s. 24

[6] Jakobson, R.: *Co je poezie?*, in R. J.: *Poetická funkce*, H+H, Praha 1995, s. 26

nedílnou součást jeho deníků, v díle **Jiřího Koláře** jsme svědky toho, jak deníkové zápisky a básně z jednoho toku nacházejí dvojí uplatnění – veršem psaná část zápisků tvoří básnickou sbírku **Dny v roce. Básně 1946-1947**, prozaické zápisky tohoto básníkova deníku vytvářejí její komplement, kniku **Roky v dnech. Texty 1946-1947**. **Hančovy Události** jsou koncipovány jako mnohovrstevný básnický deník.

Jaký posun nastal v hodnocení úlohy deníku od konce dvacátých let po současnost dokumentují dva pohledy na vztah mezi literárním dílem a a životopisným dokumentem. **Šalda** při zhodnocení březinovské memoárové produkce soudil, že *„ze života básníkova má právo na pozornost jen ona část, z níž dílo skutečně vyrůstá, jen ona část, která dala jeho dílu opravdové podněty a látku. /.../ Literární historik, právě jako básník a umělec, musí fakta vybírat, třídit, zhodnocovat. A mezi všemi životními fakty na první místo postaví básníkovo dílo, neboť ono stálo básníka nejvíce energie životní a jest jejím největším soustředěním."*[7] **Ivan Diviš** naopak hodnotí zcela protikladně tento vztah mezi dílem a životem: *„Považuji za nežádoucí zkrat, dokonce za svého druhu příkoří, aby po umělci zbylo jen a jen dílo a současně nebyl vydán počet i o jeho soukromém utrpení, kterým je nejen vykupoval, ale bez něhož by prostě nebyl ani občanem ani otcem, doslova nikým. Mělo by tomu tedy být vlastně obráceně, totiž aby právě tento život byl vydán v obrovském fasciklu jakožto dílo a docela vzadu, jakožto rejstřík nebo kritické odkazové poznámky, i jeho literární dílo."*[8]

V historii písemnictví proběhla proměna žánru deníku zjednodušeně řečeno od jeho původního objektivního a často epického charakteru k pozdějším subjektivním a reflexívním podobám spolu s tím, jak od dob renesance roste role individuality. Vzhledem k častým názorům o tom, že deník bývá pouze jakýmsi předstupněm memoárového zpracování či rezervoárem podnětů pro pozdější stylizovanou výpověď beletristickou, je dobré si uvědomit, že deník je jednoznačně vázán na písmo, bez možnosti zápisu neexistuje. V historii slovesnosti dříve než deník existovala epická, mnohdy velmi stylizovaná vyprávění tradovaná ústně, až s objevem písma začal existovat prostor pro deníkové zápisy. Historická cesta tedy nevedla od elementární nestylizovanosti a dokumentárnosti zápisů k fabulační stylizovanosti krásné literatury, ale probíhala mnohem komplikovaněji. Dnes dochází k emancipaci deníku jako svébytného žánru a k tendenci vřadit deník do oblasti beletrie.

---

[7] Šalda, F. X.: *Básníkovo dílo a básníkovo soukromí,* Šaldův zápisník II, 1929-1930, s. 18

[8] Diviš, I, : *Teorie spolehlivosti,* Torst, Praha 1994, s. 5

Žánr deníku díky jeho stylové nevyhraněnosti a výrazné individuálnosti nabízí možnost jej uchopovat pomocí zdánlivých či skutečných paradoxů, které jsou v něm obsaženy – extrémní *subjektivita* kontra *dokumentárnost*, *intencionalita* kontra *neintencionalita*, vztah *životního dokumentu* a *stylizovaného uměleckého díla*, *monologičnost* kontra *dialogičnost*, *text* kontra *intertext*, *střídání nízkých* a *vysokých* poloh jazyka.[9] Některé z těchto paradoxních spojení jsou principiální povahy a skutečně zakládají svébytnou poetiku žánru deníku, jiné jsou jejich pouhým komplementem a určité paradoxy se zdají být z jiného úhlu pohledu zcela nepodstatné. Básnický deník jako vyhraněná a výrazně subjektivizovaná podoba deníku ještě více komplikuje již dosti složitou žánrovou situaci deníku.

Hana Bočková definuje básnický deník : *„jako samostatný typ"*, jenž *„byl vyčleněn zejména díky osobnosti svého pisatele-básníka, který mu vtiskl specifické rysy. Spíše než dokumentem každodenního života je svědectvím o autorově životě vnitřním, vývoji jeho názorů, umělecké tvorbě. Dokumentární hodnota básnického deníku spočívá více v zachycení atmosféry doby než v uváděných faktech, jež je třeba zpětně odhalovat přes básnické slovo; vhodnější je proto přistupovat k němu jako k uměleckému dílu, podávajícímu svědectví svým, osobitým způsobem."*[10] Pro naše účely je básnický deník dílo psané básníky, vznikající jako záznamy zaznamenávané z bezprostřední časové vzdálenosti od prožívané a zobrazované reality; je to dílo, které nese díky osobitosti básnických individualit jisté specifické poetické kvality. Fascinující na deníku je onen okamžik tajemné proměny, kdy se z dokumentu stává umělecké dílo. Jestli je básnický deník spíše kalendářem a drží se postupné každodenní chronologie, nebo zachycuje spíše vnitřní plynutí, proměnu niterného života, jako např. **Mystické deníky Jana Kameníka**, je již druhořadé. Z našeho hlediska je nepodstatné i to, zda takovýto deník vznikal se záměrem oslovit potenciální čtenáře, nebo zda byl psán pouze pro privátní potřeby: tato motivace bývá patrná v míře stylizovanosti, kompozici a tvaru konkrétních deníků, ale faktem, že deník byl vydán (autorem nebo editorem), se stává literárním dílem, vstupuje do procesu komunikace a je součástí literárního tržiště. Jako k literárnímu dílu k němu musíme také přistupovat.

---

[9] Hofmannová, J.: *Paradoxy deníkové a memoárové literatury*, Tvar 1995, č. 20, s. 1 a 4. Autorka na základě skutečných či pouze zdánlivých paradoxů se pokuší definovat některé základní principy deníkové a memoárové literatury.

[10] Bočková, H.: *K problemastice deníku jako literárního žánru*, Sborník prací filosofické fakulty brněnské university, D 36-37, 1989-1990, s. 43

Ptáme-li se po tom, co charakterizuje poetiku takovéhoto typu deníku, je to v první řadě subjektivita autora. Básnický deník je **reprezentativním žánrem zjitřené subjektivity**, která se projevuje nejen používáním Ich formy, i když existují i jiné možnosti podání – např. fiktivní dialogičnost a využití autorova alter-ego v případě Ortenových deníků, ale především propojením několikera rolí: autora – vypravěče – svědka – glosátora a komentátora. Subjektivita je natolik mocná a určující, že deformuje v denících i běžné podoby zobrazované vnější reality a deník se stává prostorem pro uplatnění totality subjektu – básnické deníky se stávají svébytným **prostorem styku s podvědomím**, kříží se v nich realita vnější a vnitřní, dokumentárnost bdělého stavu s různými podobami snu a imaginace.

Příznačným rysem takovýchto deníků je zvláštní pojetí času: díky neexistenci větší časové distance od reality, určité doslovnosti a mnohdy i detailní předmětnosti působí deník jako **zakonzervovaná přítomnost**. Tento rys deníku zakládá mnohdy i jeho poetičnost: pozdější čtenáři deníku z doby minulé bývají podmaněni tímto bezprostředně působícím vhledem do životní situace básníkovy a mohou znovu „prožít" jeho existenciální drama. Autentičnost však není skryta v deníku, ale ve výběru, v tom, co si básník zaznamenal. To je skutečně autentické, avšak pouze pro básníka, neboť autenticita je obrácena vždy k subjektu a není tudíž přenosná!

Dalším rysem deníku je jeho kompoziční princip, **aditivní řazení záznamů**, které v jedné rovině chronologické přináší postupně zápisky různého charakteru, různé provenience, rozmanitého žánrového a stylového zaměření. Již samotným výběrem toho, co si autor zapisuje a co naopak nechává upadnout do věčného zapomnění, je tento aditivní **konstruktivní postup eliptický**, zatajuje nám řadu skutečností, takže i naše interpretace takovéhoto deníku je touto eliptickou výstavbou posunuta a určena. Tímto způsobem pracuje i básnický deník při vší své doslovnosti s poetikou tajemství, zámlky, nedořečenosti, obdobně jako elipticky budovaná moderní báseň.

S uplatněním subjektivity souvisí i to, že deník **vytváří zvláštní intimní prostor**, do něhož jsou vpojeny reflexe, záznamy a detaily výhradně privátního charakteru. Je to prostor jednak pro detaily fyziologického rázu (sexuální, anální atd.) i rázu psychologického (sny, traumata, obsese). Právě tato intimita, pronikající do každodenního rytmu života a vytvářející mu onen společensky tabuizovaný kontrapunkt, bývá charakteristická pro básnický deník: šifrované části Máchova deníku, Hančova či Divišova bezohledná upřímnost v popisech a detailech sexuálních a fyziologických jsou toho výmluvným dokladem.

Básnický deník charakterizuje **tematický, žánrový a stylový synkretismus.** Přes bohatství témat, které přináší, však básnický deník obkružuje své vůdčí téma – subjektivně zachycené drama lidské existence. Z hlediska druhového či žánrového se v deníku setkáme s lyrikou, epickým příběhem, dramatickým konfliktem, třebaže převládající je nesyžetový a reflexívní princip. V básnických denících stojí vedle sebe lyrická báseň, imprese, popis, drobný příběh, úvaha a řada dalších možností slova, a to vše s využitím různých jazykových rovin. Žánrový a stylový synktretismus je příčinou obtížné vymezitelnosti těchto literárních útvarů, ale i neobvyklé **otevřenosti žánru deníku.**

Mnohovrstevnost a **intertextuální charakter** doplňují tento výčet nejpodstatnějších rysů básnického deníku a dodávají mu jeho svéráz. Básnický deník bývá naplněn nejen autorovými básnickými texty či prototexty, slouží jako skicář či básníkův záznamník nápadů, obrazů, metafor, slovních spojení a textových variant, ale také mnohdy funguje jako svérázný čtenářský deník – motta, citace, aluze, výpisky z četby, úvahy o literatuře atd. Tím dává jedinečnou možnost interpretovi sledovat vztah mezi autorovým dílem a jeho deníkem, ale i širší vztah autora k literární tradici. Básnický deník od dob Máchových urazil velkou cestu především z hlediska jeho recepce. Vystoupil ze sféry privátní, zcela soukromé a společností tabuizované, a vstoupil na scénu veřejnou. Na této scéně začal postupně hrát nikoliv již roli podřadného statisty – svědka doby, nýbrž úlohu významnou – stal se protagonistou a průkopníkem nového pojetí poezie. Básnický deník je dnes součástí krásné literatury a patří k reprezentativním formám současné poezie.